

Myriam Greilsammer, *L'Usurier chrétien, un Juif métaphorique?: Histoire de l'exclusion des prêteurs lombards (XIIIe-XVIIe siècle)* (Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2012, 344 pp., ISBN 978 2 7535 1725 7).

Geld verdienen aan geld – zeker in financieel onzekere tijden geeft het verontwaardigde gezichten. In de huidige financiële crisis zijn de zich verrijkende bankdirecteuren en hegdefund-managers mikpunt van woede. De teneur is dat zij rijkdom vergaren in een abstract economisch universum. De winsten zijn niet op authentieke producten geboekt, en komen de maatschappij niet ten goede.

Ongeacht of de kritiek op de banken terecht is, de afkeer tegen dergelijke winstpraktijken lijkt niet tijdgebonden. Eenzelfde verwijt komen we tegen bij de laat dertiende-eeuwse Thomas van Aquino, die zegt dat geld zich niet kán vermenigvuldigen – dat is een zonde tegen de natuur. De toenmalige maatschappelijke uitsluiting van woekeraars kunnen we in hetzelfde licht plaatsen. In *L'Usurier chrétien, un Juif métaphorique?* analyseert Myriam Greilsammer de houding van kerk en wereldlijke vorsten jegens de Lombardische woekeraars in de Nederlanden tussen de dertiende en zeventiende eeuw. Zich bedienend van anti-joodse retoriek, heten de woekeraars hebzuchtige bedriegers. Toch mogen zij van de vorsten gedurende zo'n half millennium leningen verstrekken tegen exorbitant hoge rentes van om en nabij de veertig procent. Aan deze praktijk komt langzaam een einde als in 1618 de eerste bank van lening in de Spaanse Nederlanden verrijst. Zulke banken van lening waren in de zestiende eeuw dankzij paus Leo X's bul *Inter multiplices* gesanctioneerd. In tegenstelling tot de woekeraars uit Lombardije rekenden deze banken een relatieve lage rente van vijftien procent, opgevoerd als kosten- en salarisvergoeding.

Greilsammers werk, dat voortbouwt op studies van onder meer Jacques Le Goff, Giacomo Todeschini en Jean-Claude Schmitt, biedt een rijke studie naar de grenspositie van de woekeraar. Woekeraars uit Lombardije komen als beroepsgroep op als het Noorden vanaf de twaalfde eeuw in een economische stroomversnelling raakt. Zeker zijn zij niet de enigen die zich in geldzaken begeven, wel hebben hun pandleningen en consumentenkrediet een belangrijke bijdrage geleverd aan de opkomst van het bankwezen. Vaak opereerden ze in consortia, vanaf de dertiende eeuw gevestigd op vaste verblijfplaatsen. Anders dan de handelsbanken, de erfgenamen van de geldwisselaren, rekenden zij wel rente. En dat associeerde de Kerk met hebzucht – een

hoofdzonde. Zodanig waren zij in dienst van de duivel, onverzadigbaar en zonder berouw. Dit kwam hen op talloze veroordelingen te staan. Bijvoorbeeld in de twaalfde eeuw onder paus Alexander III tijdens het Derde Lateraans Concilie in 1179.

De beeldvorming over de ‘manifeste woekeraars’, geldschietters uit Lombardije, is een goed voorbeeld hoe beelden van de ‘ander’ vaak in elkaar overlopen. Vanaf de dertiende eeuw scheren regionale kerkconcilies de woekeraars uit Lombardije namelijk over één kam met joodse geldschietters. Dit beeld blijft overeind, ook als er in de Nederlanden geen joodse geldschietters meer actief zijn na de pogroms in de veertiende eeuw tijdens de pestepidemieën. Het beeld gaat gepaard met uitsluiting. Italiaanse woekeraars – aangeduid als ‘gedoopte joden’ – hebben geen toegang tot de sacramenten, tenzij zij berouw tonen en een deel van de behaalde woekerwinsten terugbetalen. Net als joden legt de canonieke wetgeving hun kledingvoorschriften op. In de samenleving dienen zij vermeden, vooral in seksueel opzicht – al huizen zij niet, zoals joden, in aparte getto’s. Bijzonder is dat de Italiaanse geldschietters daarin dus een grenspositie innemen. Deze grenspositie leidt tot een grondtoon van angst voor het verborgene – geheime woekerpraktijken – een duistere, geheime corruptie van de ‘open’, ‘gezonde’ christelijke maatschappij. De aanduiding ‘gedoopte joden’ is in dit verband veelzeggend, daar angst voor het corrumperende ‘geheime’ opflakkerde ten aanzien van tot het christendom bekeerde joden in bijvoorbeeld het Spanje van deze tijd.

In dit verband wijst Greilsammer op het laatmiddeleeuwse concept van de pure christelijke samenleving, gezuiverd van het interne (private) gevaar. Met name in anti-joodse retoriek van de franciscanen speelt dit beeld een rol. De franciscanen staan dan ook aan de wieg van de eerste Italiaanse banken van lening. Een – vandaag nog herkenbaar – verwijt is dat de winsten niet de eigen gemeenschap toestromen, maar vreemdelingen toekomen. Daarnaast speelt al vanaf de dertiende eeuw het armoede-ideaal van de franciscanen een rol, en het ontstane idee van een ‘goede’ christelijke economie. Verwijzend naar het werk van Giacomo Todeschini, accentueert de auteur het idee dat rijkdom in dienst van de gemeenschap staan moest; inactieve of overtollige rijkdom was afkeurenswaardig. Leningen waren daarom alleen toegestaan uit liefdadigheid, niet omwille van de winst, volgens de Kerk.

Greilsammer beschrijft heel treffend het kat-en-muisspel dat de wereldlijke macht met de woekeraars speelt. Hoewel de Kerk al in de twaalfde eeuw de woekerpraktijk afkeurt, staan de Lombarden gedurende de hele periode onder bescherming van de wereldlijke vorsten, die octrooien aan de woekeraars verstrekken. Daarbij maken de machthebbers cynisch gebruik van de kerkelijke verordeningen om de octrooien met even grote regelmaat in te trekken, zich daarbij beroepend op religieus-morele argumenten. Vervolgens moeten de Lombarden tegen hogere sommen het recht om hun beroep uit te oefenen terugkopen. Zo leefden de woekeraars onder voortdurende dreiging van verdrijving en inbeslagname van eigendommen. Op andere fronten is er ook veel inconsistent gedrag. Kerken lenen soms zelf van de woekeraars, met kerkgoederen als onderpand. Ook lokale bisdommen nemen vaak een dubbele houding in. Kortom, de

economie is belangrijker dan religieuze ideologie. Zolang wereldlijke en kerkelijke vorsten geld nodig hebben, blijft de woekeraar zijn beroep uitoefenen. De vorsten beroepen zich daarbij op het 'algemene belang' om toegang tot geldstromen te hebben. Ze stellen zelfs een meier aan om de woekeraars te beschermen en controleren.

Voor de vijftiende eeuw is een gunstige periode voor de woekeraar, al blijft er weerstand tegen excessieve rentes en woekeraars opererend zonder vergunning. In de zeventiende eeuw keert echter het tij: de woekeraars leveren te weinig op en worden verdreven. Waarom deze kentering? Greilsammer zegt dat de verdrijving van de Lombardische woekeraars in de zeventiende eeuw een samenspel was van economische, staatkundige en cultuur-religieuze mentaliteitsveranderingen. Aan het einde van de zestiende eeuw is er sprake van verharding, als de machthebbers grote bedragen eisen voor de vergunningen. In de zeventiende eeuw ontstaat ook voor het eerst een alliantie tussen kerk en staat tegen de woekeraars. De woekeraars zijn slachtoffer van centralisatie en te hoge druk. Waar de wereldlijke machten zich voor de Reformatie in de praktijk weinig gelegen lieten liggen aan kerkelijke bezwaren tegen woekerleningen, vindt er aldus in de Contrareformatie een toenadering tussen kerk en staat plaats. In het Noorden, waar kerk en staat meer gescheiden blijven, blijven de geldschietters uit Lombardije wel actief.

Toch lijkt Greilsammer de verklaring uiteindelijk vooral te zoeken in een 'internalisering' van de religieuze retoriek, in het bijzonder van het franciscaner armoede-ideaal. Greilsammers verklaring voor de verdrijving van de woekeraars blijft daarbij enigszins in het midden. Zoals David Nirenberg in *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* stelde, moet men vraagtekens plaatsen bij een dergelijke gestage 'internalisering'. Immers, zoals Greilsammer zelf stelt, is de negatieve kerkelijke houding gedurende deze hele periode consistent. Waarom de wereldlijke vorsten in de zeventiende eeuw van houding veranderen, terwijl zij zich al die eeuwen daarvoor niets aan kerkelijke argumenten gelegen lieten – sterker nog, ze op cynische wijze inzetten voor eigen gewin – zal dus niet alleen langs religieus-morele maar ook economische en staatkundige lijnen gezocht moeten worden.

Claire Weeda, Universiteit van Amsterdam